

Szabó Ferenc SJ

A MISZTIKUS NIETZSCHE

– *Jegyzetek az „Isten halálát” hirdető prófétáról – olvasónapló és eszmélődés*

Az Isten-kérdés és az ateizmus napjainkban

Manapság a keresztény hit jövője szempontjából – a terjedő ateizmus, valamint a népvándorlással ideözönlő világvallások miatt – alaposabban kellene foglalkoznunk az *Isten-kérdéssel*, hit–hitetlenség világméretű valóságával: párbeszédet folytatni a nem hívőkkel és a különböző vallások képviselőivel (amit Ferenc pápa különösen is sürget), alkalmazkodva a korszakváltást átélő, vajúdó világ új szellemi helyzetéhez: a korszerű ige hirdetés a zsinat utáni pápák által meghirdetett *új evangelizálás* sürgető követelménye.

Ez év tavaszán jelent meg kis könyvem – *Isten nem halt meg, Napfogyatkozás*¹ –, amely éppen az új evangelizálás távlatában *hit és hitetlenség* kérdéskörével foglalkozik. Az elmúlt években a Vatikáni Rádióban és Budapesten, a Párbeszéd Házában elhangzott előadásaim gyűjteménye, szerkesztett és kiegészített változata.

Jelenleg tovább foglalkozom a modern kori ateizmus egyik „prófétájával”, *Friedrich Nietzsche*vel (1844–1900), minthogy szinte felmérhetetlen a filológus/költő/filozófus hatása a modern és posztmodern gondolkodásra.

Olvasom, jegyzetelem a filozófus *Brandenstein Béla* (1901–1989) *Nietzsche* című impozáns kötetét,² amely a német filozófus műveinek fordítása, illetve ismertetése, életművének értő magyarázata az 1943-ig megjelent főbb kommentárok figyelembevételével.

Ezzel egy időben olvasgatom Dosztojevszkij *Ördögök* című regényét is: a világhírű orosz író még Nietzsche előtt átment az ateizmus/nihilizmus kegyetlen kísértésén; istenkereső/ateista hőseibe magát vetítette, de túl is jutott az „Isten halálát” hirdető német filozófuson, amikor megvallotta, hogy *Krisztus az Igazság*. Dosztojevszkij és Nietzsche „testvér-ellenségek” voltak, amint ezt alaposan kifejtette Henri de Lubac SJ *Az ateista humanizmus drámája* című könyvében.³

¹ JTMR–Távlatok, Budapest, 2019.

² báró Brandenstein Béla, *Nietzsche*, Szent István Társulat, Budapest, 1943, 503 lap, reprint kiadása Szent István Társulat, Budapest, 2002.

³ Henri de Lubac SJ, *Le Drame de l'humanisme athée*, Spes, Paris, 1944. – A modern ateizmus kialakulásáról, főbb képviselőiről és a „humanista ateizmus” kritikájáról előadássorozatot tartottam 1968/69-ben a Vatikáni Rádióban. Jórészt követtem Lubac atya könyvét, valamint a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati konstitúció friss kommentárjait. E sorozat *Az ember és világa* címmel Rómában két kiadásban is megjelent, 2011-ben újra kiadta Budapesten a Máltai Szeretetszolgálat

A Nyugaton egyre terjedő ateizmus korában számtalan a közönyös keresztény – a lényegtelen, szerteágazó hírözön és felszínes fecsegés közepette, amikor még a lelkipásztorkodó papság körében is sokan meddő kazuisztikával foglalkoznak, és liturgikus rubrikákról vitatkoznak, de a megújuló teológiát nem követik – az *alapvető Isten-kérdés mélyére kell hatolnunk*. Egyetérthetünk Dosztojevszkij *Ördögök* című regénye egyik hőséne, Satovnak felkiáltásával: „Hagyjuk, erről majd később, beszéljünk most a földolgról...” És a leglényegesebből kezdenek beszélgetni, vitatkozni: *van-e Isten, vagy nincs; hogy mit kell tennie az embernek, ha nincs Isten, s hogy élhet-e az ember egyáltalán Isten nélkül*.

Az *Ördögök* híres jelenetéről van szó. A négy főszereplő vitázik az Istenkérdésről, az „istenhordozó” orosz népről és a az ateizmusról: az ateizmusba és a nihilizmusba hanyatló Kirillov és Sztavrogin, a véleményét folyton változtató Vszevolodovics és az igazságot szenvedélyesen kereső Satov.⁴ A vita során kitérnek arra, vajon egy orosz lehet-e ateista, és hogy a római katolicizmus azt a Krisztust magasztalja fel, aki engedett a Sátán harmadik kísértésének, és az Antikrisztus uralmát kiáltotta ki. Ennek kapcsán Satov emlékezteti az egykor hívő Vszevolodovicsot korábbi véleményére. Így kiált fel: „De hát nem maga mondta nekem, hogy ha matematikai pontossággal bizonyítanak, hogy az igazság nem Krisztusban van, akkor is inkább Krisztussal maradna, mint az igazsággal?”

Ez valójában a megtért Dosztojevszkij véleménye lesz, aki – miután felfedezte az Evangélium Krisztusát – pontosította nézetét. Ezt írta barátnőjének: „Hiszem, hogy nincs szebb, mélyebb és tökéletesebb, mint Krisztus; nincs és nem is lehet: ezt féltékeny szeretettel ismétlem magamnak. Sőt, még ha valaki be is bizonyítaná nekem, hogy nem Krisztusnál van az igazság, én akkor is inkább Krisztusnál maradnék, mint az igazsággal.”⁵

*

A posztmodern kor gyors változásai, a paradigmaváltás következtében most már a keresztény gondolkodóknak eszmecserét kell folytatniuk a gyorsan fejlődő „semleges” természettudományokkal, szembesülve az általuk felvetett újabb világnézeti/erkölcsi problémákkal, továbbá – a keresztények egységén fáradozva párbeszédet folytatni a világvallások képviselőivel; minden jóakarató emberrel keresni a közös pontot, az egységes törekvést az emberi jogok és a világbéke biztosítására.

Ezt hangoztatta *Ferenc pápa* Nápolyban a teológia korszerűsítésével foglalkozó Mediterrán Fórumon.⁶ Többek között a hivatkozott *Laudato sí* kezdetű

(„Máltai Könyvek”). Ennek I. része: „Istennel, vagy Isten nélkül?” A 45–58. oldalon: „Nietzsche és az »Isten halála«”, az 54–56. oldalon: „Nietzsche és Dosztojevszkij –”testvér-ellenségek”.

⁴ F. M. Dosztojevszkij, *Ördögök*, fordította Makai Imre, Magyar Helikon, Budapest, 1972, 270–281.

⁵ Lásd Szabó Ferenc SJ, *Az ember és világa*, Máltai Könyvek, Budapest, 2011, 56.

⁶ Ferenc pápa nápolyi beszéde a Mediterrán Fórumon 2019. június 21-én a katolikus egyetemeknek és teológiai fakultásoknak szánt *Veritatis Gaudium* kezdetű új Apostoli Konstitúció

enciklikája, amely 114. pontjában „*kulturális forradalomról*” beszél: „Ami most történik, egy bátor kulturális forradalom kezdeményezésének sürgető igényével szembesít minket. A tudomány és a technológia nem semlegesek, hanem egy folyamat kezdetétől a végéig különféle szándékokat és lehetőségeket hordozhatnak magukban, és sokféle formában működhetnek.” Látjuk, hogy az enciklika a keresztény világnézet és a teremtett világ teológiájának széles és mély távlatait nyitja meg, túl a bolygónk jövőjét meghatározó környezetvédelem sürgetésén.

A Ferenc pápa által 2017 végén aláírt Apostoli Konstitúció idézi a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati dokumentum 62. pontját is, amelynek címe: „*A kultúra és a civilizáció összehangolása a keresztény tanítással.*” Ez a pont a *korszerű intellektuális apostolkodást* sürgeti, és az arra való felkészítést a klérus és a világiak körében. A hívő katolikusok a legszorosabb egységben éljenek kortársaikkal, ismerjék meg gondolkodásmódjukat, a tudomány új vívmányait kapcsolják össze a keresztény erkölccsel és a hitigazságok tanításával; a teológiai kutatás – keresve a kinyilatkoztatott Igazság mélyebb megismerését – teremtsen kapcsolatot saját korával, hogy a tudósokat hozzásegítse hitünk teljesebb megismeréséhez.”

*

Az elmúlt évtizedekben sokat foglalkoztam a *Nyugaton egyre terjedő ateizmussal*, figyelemmel kísérve az Isten-kérdés újabb irodalmát. Ismételttem bemutattam előadásokban és tanulmányokban a modern ateizmus kialakulását, és bíráltam főbb képviselőit, a „három képromboló”: *Marx, Nietzsche és Freud ateizmusát*, akiket Paul Ricœur „a gyanú mestereinek” nevezett.⁷

Keresztények az ezredfordulón című gyűjtőkötetem bevezetőjében ismételtten vázoltam a modern ateizmus genezisét, és többek között – Heinz Zahrnt protestáns teológus nyomán⁸ megmutattam, hogy az „*Isten halálát*” hirdető *Nietzschét* már megelőzte Jean Paul (= Friedrich Richter német író, 1763–1825) költői látomása („ateista rémálom”): „A halott Krisztus beszéde a világ tetejéről, arról, hogy nincs Isten.”

H. Zahrnt protestáns teológus⁹ – Martin Heidegger nyomán – a szokottnál mélyebb értelmezését sugallja Nietzsche „próféciájának”: „Ha Nietzsche azt hirdeti, hogy Isten halott, ez nem annyit jelent csupán, hogy többé semmilyen Isten nem létezik, hanem hogy *egészükben megrendültek a lét alapjai*: az érzékfeletti világ (»Isten« = az ideálok, mértékek és értékek, az igaz, a jó, a szép), amely eddig valóságosnak és valóban működőnek számított, most egyszerre valótlanná és hatás nélkülivé lett.

kritériumait elemezte: <https://www.vaticannews.va/hu/papa/news/2019-06/ferenc-papa-napoly-eloadas-a-veritatis-gaudium-foldkozi-terseg.html>

⁷ Szabó Ferenc SJ, *Keresztények az ezredfordulón*, Összegyűjtött tanulmányok, Távlatok, Budapest, 2001.

⁸ Heinz Zahrnt, *Az Isten-kérdés*, Protestáns teológia a 20. században, Kiadja a Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1997.

⁹ I. m. 124–125.

Elveszítette hatóerejét, s többé már nem az élet forrása. Vége minden metafizikának!” (*Kiemelés tőlem – Sz. F.*)

Ezzel az utolsó kijelentéssel – „vége minden metafizikának” – nem értünk egyet, nem engedünk az irracionalizmusnak és a fideizmusnak. Vége „egy bizonyos metafizikának”, racionalizmusnak (vagy Prohászka kifejezésével: „a szélsőséges intellektualizmusnak”, de nem a misztikába torkolló intuitív létértelmezésnek. (Vö. például Henri Bergson és Gabriel Marcel metafizikáját.)

*

Henri de Lubac SJ, zsinati teológus, akit (Szent) II. János Pál 1981-ben bíborossá nevezett ki, az 1960-as évek végén kiegészítette, „aggiornálta” fentebb említett, 1944-es *Az ateista humanizmus drámája* című művét. A zsinati tanítás fényében vázolta az ateistákkal folytatandó *párbeszéd* és az ateizmus elleni *harc* mivoltát, követelményeit; az újabb irodalomra hivatkozva újraértelmezte és bírálta a „*misztikus Nietzsche*” is.¹⁰

Ebben a tanulmányomban az istenhitet „gyanúsítók” és rombolók máig ható egyik „prófétájával”, Friedrich Nietzsche istentagadásával foglalkozom. Előtte azonban röviden jelzem Zarathustra/Nietzsche hazai hatását a 20. század elején,¹¹ főleg pedig Prohászka Nietzsche-kritikáját ismertetem.

NIETZSCHE ATEIZMUSA ÉS PROHÁSZKA „DIADALMAS VILÁGNÉZETE”

Prohászka Ottokár (1858–1927) életművét, eszmevilága fejlődését tanulmányozva felfigyeltem arra, milyen befolyást gyakoroltak a fiatal esztergomi tanárra a 20.

¹⁰ Lásd Henri de Lubac bíborosról írt monográfiámat: „*Krisztus fénye*”, *Bevezetés Henri de Lubac SJ életművébe*, JTMR, Budapest, 2014. A IV. fejezetben – *Az ember Isten előtt* – összegeztem a jezsuita teológus tanítását a hit és a hitetlenség, az ateistákkal folytatandó párbeszéd, illetve az ateizmus elleni szellemi harc kérdéséről. Már figyelembe vettem többek között H. de Lubac *Összes Művei* (*Œuvres Complètes*, Cerf, Paris, 1998–) kritikai kiadásának két kötetét: *Le drame de l’humanisme athée* (*Œuvres Complètes II*, 1999), X. Tilliette SJ értő, kritikus bevezetésével, valamint az OC IV. kötetben összefűzött három fontos, kiegészítő írást: *Révélation divine, Affrontements mystiques, Athéisme et sens de l’homme*. Mostani tanulmányom második részében főleg az *Affrontements mystiques* III. tanulmányára hivatkozom: *Nietzsche mystique*, in *Œuvres Complètes IV*, 2005, 347–382.

¹¹ Ismeretes a *Babits – Juhász – Kosztolányi levelezése* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, Belia György jegyzeteivel) című kötetből a három fiatal költő lelkesedése az egész Európában szétáradó, „irracionalista filozófiai áramlatokért”, különösen is Nietzsche „megváltó” filozófiájáért.

század elején Nietzsche akkoriban futótűzként terjedő eszméi, főleg a *Diadalmas világnézet* című kötetben később összegyűjtött tanulmányok tanúskodnak erről.¹²

Az intellektualizmus (= racionalizmus) túlhajtásai ellen küzdő fehérvári püspök a modernista Bergson-tanítvány, Ed. Le Roy befolyására a bergsoni–blondeli iránnyal rokonszenvezett. Ehhez az irányhoz társult a századelőn feléledő *életfilozófia*, amelynek keresztényellenes képviselője Friedrich Nietzsche volt, akinek valóságos kultusza alakult ki a magyar értelmiség körében.¹³ Kevésbé figyeltek fel Prohászka Nietzsche-értelmezésére, amely Ady világnézetére is hatott.

Nietzsche és Prohászka életfilozófiája

Prohászka azért fogadta lelkesedéssel Bergson és Blondel filozófiáját, mert főleg ők törték meg a 19. századi materializmust és pozitvizmust, valamint a racionalista szemléletet. De felfigyelt a századfordulón egyre inkább divatosá váló Nietzsche filozófiájára is. „Nietzsche vitalizmusa, új korszakot hirdető, képromboló (»kalapáccsal filozofáló«), minden abszolútot relativizáló eszméi dinamizmusával felvillanyozta a századforduló egész magyar szellemi életét, a későbbi jobb- és baloldalt egyaránt. Ő volt az, aki zseniális meglátásaival és erőteljes költőiségével áttörte a bevehetetlennek látszó falakat, egyfelől a katolicizmus évezredekkel övezett fellegvárát, másfelől a természettudományok és vele a pozitvizmus szellemet kiszárító objektivitását, de még a tétova eklekticizmust, impresszionizmust, a dekadenciát, az indifferentizmust is.”¹⁴

„Isten meghalt”

Másutt már részletesen kifejtettem: Nietzsche egészen természetesnek veszi, hogy Isten csak az emberi tudatban élhet. De itt nemkívánatos vendég: az embernek meg kell szabadulnia tőle. Az embernek bátran ki kell jelentenie: „Isten meghalt.”

¹² Nietzsche és Prohászka világnézetét részletesen összevetettem *Prohászka Ottokár időszerűsége* című tanulmánykötetemben (Kairosz Kiadó, Budapest, 2006, 221–238.). Most főleg erre a Kairosznál még könnyen hozzáférhető a kötetemre hivatkozom.

¹³ Hanák Tibor, *Az elfelejtett reneszánsz*, A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében, Bern, 1981. Főleg 130–132. – *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerkesztette Kiss Endre–Nyíri János Kristóf, Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. Ebben Kiss Endre tanulmánya: „Nietzsche századelőnk filozófiai életében különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra”, 165–191. Lásd még Rába György, *Babits Mihály költészete, 1903–1920*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

¹⁴ Hanák Tibor, *Az elfelejtett reneszánsz*, 130. – Nietzsche életművét bemutatja bőségesen idézve műveiből Brandenstein Béla Nietzsche-könyvében. Brandenstein részben Jaspers értelmezését követi, de azt módosítja is: elismeri Nietzsche nagyságát, érdemeit, de keresztény szempontból határozottan bírálja a német filozófust. – *Friedrich Nietzsche válogatott írásai*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. – Friedrich Nietzsche, *Ecce homo*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1994. – *Friedrich Nietzsche versei*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. – Werner Ross, *Der ängstliche Adler*, Friedrich Nietzsches Leben, Kastell Vg., München, 1990.

„Isten meghalt”: ez a kifejezés Lutherre megy vissza, illetve egy Luthernek tulajdonított korálra: „Maga Isten halt meg...” Természetesen Nagypéntekről, Jézus kereszthaláláról van szó. Később Hegel „spekulatív nagypéntekről” beszélt, ezen a ponton is szekularizálva a keresztény hitet. Hegel az emberi értelemre alkalmazta a kifejezést: az értelem a tagadáson – a „spekulatív nagypénteken” – keresztül egyesül az egyetemes Szellemmel. De Nietzsche Heinénél, kedvenc szerzőjénél is olvashatott Isten haláláról. A német írónál még csak szellemes gúnyolódásról van szó. Nietzschénél viszont már határozott döntés, morális választás eredménye ez a kijelentés: Isten meghalt. Nem *akarja*, hogy Isten létezzék számára.

A hegyről lejövő próféta, Zarathustra csodálkozik, hogy a szent remete még nem hallotta: Isten meghalt. A városban így hirdeti az emberfeletti-embert, az *Übermensch*-et:

„Íme, én az emberfölötti embert hirdetem néktek! Kérve kérlek, testvéreim, maradjatok hívek a földhöz, és ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reményekről regélnek! Méregkeverők, akár tudják, akár nem. Az élet megvetői ők, fásultak és maguk is megmérgezték, a föld is rájuk unt már: hát csak költözzenek el! Egykor az Isten ellen való véték volt a legnagyobb bűn, de Isten meghalt, s meghaltak vele ezek a bűnösök. Most a legszörnyűbb bűn a föld ellen való véték, és az, ha a Kifürkészhetetlen zsigereit többre becsüljük a föld értelménél!”¹⁵

Zarathustra/Nietzsche végkövetkeztetése ez: „Isten nincs, tehát minden megengedett!” Ahogyan már említettem, ez a gondolat Dosztojevszkijnél is megtalálható, aki még Nietzsche előtt átment az ateizmus kísértésén, de aztán Krisztust választotta.

Nietzsche elméje élete vége felé elborult. Őrületében már féltékeny a názáreti Jézusra, őt támadja, gyalázza, valami anti-kereszténységet hirdet: a Keresztfeszítettel szembeállítja Dionüszoszt. Végeredményben „Nietzsche is – nihilizmusában – a mítoszhoz folyamodik; az örök visszatérést és az *Amor fati*, a végzet szeretetét vallja az keresztények örök élet hite helyett.

A 20. század elején fiatal lázadó költőink, Babits, Juhász és Kosztolányi rajongva olvassák az új próféta – a képromboló Nietzsche – műveit. Rába György a Babitsra gyakorolt Nietzsche-hatásról írva megjegyzi: „A magyar századelő Nietzsche-kultuszát az egyik érintett, Juhász Gyula szerint a filozófus »tragikus sorsa, mély és erős életérzése, művészi szelleme« ösztönözte. »Legmélyebb közös élményük a századforduló nagy mámorba ejtője, Nietzsche« (Tolnai Gábor)”¹⁶

Babits Mihály 1911-ben, a *Nyugatban* tanulmányt írt a filozófus Nietzschéről; korábbi lelkesedésének kulcsát is megadja itt: a filológusból lett filozófus, Nietzsche titkát a próféta „lelkében rejlő költészetből” érti és érteti meg.

Később, 1934-ben Babits *Az európai irodalom története* című páratlan művében egyetlen oldalon (648), főleg irodalmi szempontból, éleslátó tárgyilagossággal jellemzi az *Így szólott Zarathustra* szerzőjét, a „nagy költemény” műfaját, és „végső

¹⁵ *Így szólott Zarathustra*, in *Friedrich Nietzsche válogatott írásai*, 225.

¹⁶ Rába György, *Babits Mihály költészete, 1903–1920*, 34–35.

következtetését annak a rettenetes gondolatnak, amivel az egész század szelleme viaskodott, s amit ő a költemény elején mint egy nagy hírt mond ki, egy megzavaró, különös eseményt: hogy »az Isten meghalt«. Könyve sok mindent rejtett a jövő számára, sok veszélyt is. (...) Nietzsche-nél nagyobb hatással a tizenkilencedik század írói közül senki sem volt a mára...»¹⁷

A hitvédő Prohászka és Nietzsche

Az új eszmeáramlatokra érzékenyen reagáló fiatal hitvédő Prohászka mindenekelőtt Nietzsche *költőisége* ragadta magával.

„Mert Nietzsche ízig-vérig művész, költő volt” – ahogy Brandenstein kimutatja a Nietzsche-ismerők nyomán. „Ifjúkorában, a »Tragédia születése« idejében teljességgel a művészi világnézet híve, az esztétikumban látja a valóság lényegének legigazibb és legteljesebb megnyilvánulását és önmegváltását: de ebbe a felfogásába jelentős schopenhauerizmus és wagnerizmus is belejátszik. (...) Elképzelésének plaszticitása teljességgel művészi; leghíresebb alakja, az egészében Nietzsche-t magát mutató Zarathustra, a legnagyobb vizionárius erővel lép fel, szinte az íróból magából lép ki, mint megkettőződése...»¹⁸

A költő és misztikus Prohászka¹⁹ azt a Nietzsche-t kedveli, aki a sekélyes pozitívizmussal és racionalizmussal szemben megérzi és megsejteti a lét, a világ mélységes misztériumát, miként később egyes egzisztencialista filozófusok (például a katolikus Gabriel Marcel, akit egyébként szintén befolyásolt Bergson és Nietzsche).²⁰ Szívesen idézi a költő Nietzsche-t:

„Die Welt ist tief,
viel tiefer als der Tag gedacht...»²¹

Szó szerinti fordításban: „A világ mély, sokkal mélyebbnek gondolt, semmint a nappal.” Tehát az éjszaka sejteti meg a lét titkát, jobban, mint a nappali világosság.

Prohászka először a *Föld és égben*²² idézi e nietzschei verset, amikor a geológia és a teológia érintkező pontjairól értekezik, szembesítve a szentírástudományt és a

¹⁷ Hozzátehetjük: az irodalmon kívül a filozófiai és teológiai gondolkodásra is. Erről a hatásról mérhetetlenül nagy irodalom született. Az 1972-ben a „Gondolkodók” sorozatban megjelent *Friedrich Nietzsche válogatott írásai* bevezetésében Széll Zsuzsa már némi tárgyilagosságra törekszik, a 29. oldalon felsorol számos gondolkodót és író, köztük csak Adyt említi.

¹⁸ Brandenstein Béla, *Nietzsche*, 475–476.

¹⁹ Vö. *Prohászka Ottokár időszerűsége*, 239–249.

²⁰ Vö. Szabó Ferenc SJ, *Marcel önmagáról*, Kairosz, Budapest, 2016.

²¹ Az egész költemény, *Das trunke Lied (Az ittas ének)* Keresztury Dezső fordításában:

Ember figyelj! / A titkos éjfél mit üzen. / Éj szállt le rám. / Mély álomból ocsúdtam fel. // A világ mély: / mélyebb, mint hittem ében. / Gyötrelme fáj, / de kínjánál mélyebb a kéj. / Kín szól: halál! / de öröklétre vágy a kéj; / mély öröklétre vágy a kéj.

²² A könyv eredetileg cikksorozat volt a *Magyar Sion* 1900. és 1901. évfolyamában. In *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 4, 1928, 189.

teológiát az új tudományos eredményekkel, a teremtéstörténetet a fejlődélmélettel (darwinizmussal). A darwinizmussal kapcsolatban ismerteti az utóbbi évtized tucatnyi szakemberének állásfoglalását, majd így következtet: „Így állnak ez idő szerint a darwinizmus chance-ai! Botanikusok, zoológusok, fiziológusok főnhangon hirdetik, hogy a darwinizmus nem oldja meg a leszármazás problémáit s a célszerű alakulásnak titkait föl nem tárja.

Másfelé fordul tehát a gondolat iránya *s az életnek mélységein okulva ez az irány elfordul a mechanizmustól s mélyebb elvek fölhevésével kezd rokonszenvenezni, beigazul rajta a nietzschei szó: »Die Welt ist tief, / viel tiefer als der Tag gedacht...« (Kiemelés tőlem – Sz. F.)*”

Itt tehát Prohászka azért csatlakozik Nietzsche-hez, mert a költő ellene van a tudományos mechanizmusnak, pozitívizmusnak. Ugyanígy Bergsonért is azért lelkesedik, mert helyet készített a spirituális szemléletnek. 1914-ben, amikor már elcsitult a modernista vita és az indextória (1911), „Franciaország erkölcsi újjászületéséről” írva (*Katholikus Szemle*), ezt állapítja meg a determinista materializmus megdöntőit (gondolkodókat és írókat) dicsérve: „A legközvetlenebb s legkihatóbb indítást az idealizmus felé mégis Bergson filozófiája adta. Bármily kifogásokat emeljünk is e filozófia ellen, hatása mégis nagyszerű volt.”²³ Még előtte²⁴ elismeri a külföldi – gyakran bírált! – írók hatásának pozitívumát is: „Kívülről e kultúrára legnagyobb befolyása Tolsztojnak s Turgenjeffnek [Turgenyev] volt, nemkülönben a bayreuthi bűvölőnek, a skandináv irodalomnak, s végül Nietzsche-nek, kinek ostora jólesett a petyhüdt vérnek s elernyedte idegzetnek; legalább ingerelte. Mindezek érdeklődtek ugyan az élet iránt, foglalkoztak is problémáival; de azt élni s alakítani nem bírták.”

A második hivatkozás az idézett Nietzsche-versre („*Die Welt ist tief...*”) a Magyar Filozófiai Társaság 1912-es székfoglalójában olvasható:²⁵ „A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában”. Prohászka – nyilván az ellene indított támadásokra (például Alexander Bernát kritikájára) figyelve – szigorú Bergson és az *action* (cselekvés, akció) filozófiájával szemben, mégis elismeri azok pozitívumát. Bergsonnál is „egy szubtilizáló s a szubsztanciális valóságtól elvonatkoztató filozófiával állunk szemben, mely a mozgást, tehát a funkciót elemeli a valóság nagy alapjáról, mely továbbá a kiterjedt matériát akcióvá finomítja s a valóságot a ki nem terjedt energiával azonosítja. De az ilyen filozófia nem állja meg a helyét, mert hiányzik belőle az értelmi ismeret tartalma s a nagy elvek sava-borsa, s e tartalmatlanságnak lesz azután betege. A franciák ugyan nagy s értékes tartalomnak tekintették, miután első tekintetre reakciót jelentett a filozófiátlan pozitívizmus ellen, s népszerűsége hamar felszökött, mert valamiképpen kielégíteni látszott az

²³ In *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 10, 1929, 145.

²⁴ I. m. 134.

²⁵ In *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 14, 1929, 202. Tehát már túl vagyunk az 1911-es indexre tételre; *Az intellektualizmus túlbajtásai* című székfoglalót Prohászka 1910. április 11-én olvasta fel a Magyar Tudományos Akadémián. Prohászka *Az elme útjain* című kötet több tanulmányában az indexre tett akadémiai székfoglaló tételeit magyarázza, védi meg a magyar filozófusok kritikájával szemben. Minderről lásd Szabó Ferenc SJ, *Prohászka Ottokár élete és műve*, Szent István Társulat, Budapest, 2007, V. és VI. fejezet.

emberiségnek a materializmus által ignorált igényét, mely az adottal be nem éri s valahogy érzi, hogy »*Die Welt ist tief, viel tiefer, als der Tag gedacht*«. De a közvélemény e várakozásában nagyon csalódik...”

Prohászka az index-eset után sokkal óvatosabb a bergsonizmus pozitívumaival szemben, mint két évvel később, már idézett tanulmányában. De jellemző, hogy a pozitivistá-materialista szemlélettel szemben továbbra is a titokra ráérző Nietzschét idézi.²⁶

Prohászka Nietzsche-kritikája

Miután a *Föld és ég* cikksorozatában szembenézett a modern tudomány és a fejlődéselmélet által felvetett problémákkal, a *Magyar Sion* 1902-es évfolyamában. válaszolt a Nietzsche-féle világnézet kihívásaira: a „hatalmi embert” és az Übermenschet hirdető, a kereszténységet támadó és az Isten halálát hirdető Zarathustra/Nietzsche prófécijával szembe helyezte a krisztusi életeszmenyt, az igazán „szép egyéniséget” kialakító, evangéliumi eszményt sugárzó *diadalmos világnézetet*. A jón és rosszon túllépő életfilozófiának főbb vonásait elemzi a „Két világnézet”, amely *A diadalmos világnézet* törzsanyagát képezi.²⁷

Kiss Endre Prohászka Nietzsche-értelmezéséről

A dr. Pethő álnéven megjelent *Két világnézet* megírásakor Prohászka még nem volt székesfehérvári püspök, amint ezt Kiss állítja. Prohászka cikkének ismertetésében és főleg kritikájában sok a félremagyarázás, de főleg *Az intellektualizmus túlhajtásai* (a székfoglaló) ismertetése és kritikája hamis. Kiss szerint Prohászka székfoglalójában végrehajtja Nietzsche-értékelésének magyarországi „jobboldali, irracionalista fordulatát, mindazonáltal Nietzsche nevének említése nélkül”.²⁸ Kiss 1977-ben jórészt Lukács György Nietzsche-értelmezését követi (*Az ész trónfosztása*), aki nemcsak Nietzschét, hanem például Bergson is a náci-fasizmus előfutárának tekintette. Később, 1988-as monográfiájában²⁹ már némileg eltávolodik Lukácstól, bár még mindig nagyon egyoldalúan látja a napjainkban oly sok kutatás által értelmezett próféta-filozófust.

Sok melléfogás és félreértelmezés mellett Kiss Endre tesz néhány figyelemreméltó megjegyzést. Dicséri Prohászka érzékenységét, amellyel figyeli az új eszmeáramlatokat, a századvég mozgalmait, „a szellem vajúdásait”; a szellemi válságot annak tulajdonítja, hogy az emberek elfordultak a vallástól, terjed a hitetlenség. Megjegyzem: a baloldali értelmiség (a *Huszádik Század* köre) jórészt

²⁶ Prohászka 1911-es indexre-tételéről lásd monográfiám – *Prohászka Ottokár élete és műve* – VI. fejezetét.

²⁷ Vö. Kiss Endre tanulmányát: „Nietzsche századelőnk filozófiai életében – különös tekintettel Fülep Lajosra és Prohászka Ottokárra” in *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, 165–191.; Prohászkaról: 180skk.

²⁸ I. m. 184–185.

²⁹ Kiss Endre, *Friedrich Nietzsche filozófiája*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.

Nietzsche vallásellenessége, ateizmusa miatt kapta fel a később veszedelmesnek átértékelt gondolkodót. „Mindamellett Prohászka-Pethő nem rossz taktikus s korántsem mondható el róla, hogy tudományosan semmiképpen sem nevezhető eszmemenetében ne válaszolna frissen. Nietzscht már 1902-ben szembeállítja a szociáldemokráciával. Erre találhatott ugyan példát a német nyelvű irodalomban (pl. Steinnél) mindazonáltal ezt a gondolatot ő írja le először Magyarországon. Korszakováltást jelent ez, egy határ elérkezésének *előzetes tételezését*. (Hiszen 1902-ben még tartott az individualizmusnak mint univerzális csodafegyvernek bevetése az *abszolútumok* erődrendszerére ellen, s a cél sem ezek azonnali lerombolása, hanem *relativizálásuk*, abszolút érvényességük cáfolata, megingatása volt. Ezekre az évekre esik például *Ady nagy Nietzsche-élménye*.³⁰ Később Kiss még megjegyzi: „...majdnem bizonyosra vehető, hogy Prohászka-Pethő e főképp Nietzsche-ellenes cikksorozata egyik legfontosabb mozgatója volt Ady Nietzsche-bezfordulásának.” Ugyanezen az oldalon írja Kiss, hogy Pethő-Prohászka eltulajdonít néhány nietzschei értéket és „keresztény” erényeknek nyilvánítja őket: például előkelő érzület, a szép egyéniség kultusza, szabadság, harci bátorság tisztelete... Végül pedig egy több változatban keringő anekdotát is említ Lengyel Béla nyomán: a *Hétben* 1907-ben idézték az anekdotát a parasztról, aki Prohászka egyházmegyéjében Nietzschének akarta kereszteltetni újszülött fiát, mert „erről a szentről sokat beszél az új püspök úr”.

Valóban, Prohászka nemcsak *A diadalmas világnézetben*, hanem szónoklataiban és az evangéliumi elmélkedésekben is³¹ gyakran emlegeti Nietzsche nevét. De lássuk most az 1902-es Nietzsche-kritikát.

„Lehet-e a keresztény világnézetet beleállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám” – így kezdi Prohászka előszavát (*Pro domo*) a cikksorozat közzétételéhez 1903-ban. *A diadalmas világnézet* – Schütz szerint – Prohászka legegényibb műve. „Maga mondja, hogy itt nem akar magáénak vallani mást, mint az igazi monachos-nak, az egymagában járónak lantját. Valóban, a *Diadalmas világnézetbe* behárfázta a maga kimélyült, egészséges, kegyelemmel átitott, zseniális, diadalmas nagy egyéniségét. A *Diadalmas világnézet* a negyvenöt éves Prohászkanak

³⁰ Kiss Endre, *Nietzsche századelőnk filozófiai életében...* 182., 191. – Prohászka 1924-ben az erkölcsi válságról írva a dekadencia egyik jellemzőjének azt a blázirtságot és cinizmust tarja, „mellyel minden nagy eszmét és eszményt és szellemi valóságot bepiszkítanak s profanizálnak. Lehetséges, hogy mint Gregorovius mondja, a reneszánsz cinizmusának nincsen párja; de úgy látszik, hogy mióta Nietzsche s a német Wotan-imádók s Ady Endre s a budapesti Fidibus-faragók s a hamburgi s párizsi pornográfok megjelentek az irodalom mezején, azóta a reneszánsz cinizmusának is akadt párja. [...] Talán megérezte ezt Nietzsche akkor, amikor *Zarathustrában* a maga szimbólumát ember alakjában lépteti föl, kinek szájából kígyó bújjik elő?” (*Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 22, 1929, 325) Prohászka 1920-as parlamenti beszédében Ady Endrét Heine mellé állítja: „Amint Heine lekicsinyel mindent, ami német, úgy Ady lekicsinyel mindent, ami magyar.” (*Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 22, 253 – Prohászkaról és Adyról lásd Sík Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka*, Budapest, 1928 – Lásd még Fazekas Csaba alapos tanulmányát: *Adalékok Prohászka Ottokár Ady-kritikájához*,

<http://midra.uni-miskolc.hu/document/25101/20195.pdf>

³¹ *Elmélkedések az Evangéliumról I*, *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 6, 1928, 214, 237, 248, 251.

tökéletes arcképe.”³² Schütz a *Pro domo* című bevezető végén³³ olvasható sorokra utal. Prohászka megjegyzi, hogy nem akar itt apológiát nyújtani, „hanem harmóniát s beérem a középkori egyházreformernek, Joachim de Florisnak példája szerint... acitharával: »*Qui vere monachus est, nihil suum reputat nisi cit haram*«, az Istenben megnyugodott léleknek öröme a világ s az örökkévalóság összhangja.” Prohászka még ugyanebben a kötetben kétszer idézi a 13. századi ciszterci apátot, és pedig a tekintély és szabadság témáról írva.³⁴ És még egy 1903-as elmélkedésben úgy említi, mint Assisi Szent Ferenc előhírnökét.³⁵

Jellemző mindez a költő és a misztikus Prohászkarára.³⁶ Nála a szépség és a harmónia az igazság ismerve. Nem érvelő apologetikát ír itt, hanem egyszerűen szembeállít két világnézetet: a főleg Nietzsche követő életfilozófiát és a keresztény világnézetet. Egyébként a német költő-filozófus sem igen érvel, hanem „kinyilatkoztat”, prófétál, magabiztosan bírál és állít. Igazában *egyéni ízlésről* van szó: „Mostanában ízlésünk ítélkezik a kereszténység dolgában, nem pedig (ind)okaink ítélkeznek.”³⁷ A vallási problémáról is így nyilatkozott a lelkészösök leszármazottja: „Az ateizmus számomra nem eredmény, még kevésbé esemény: ösztönösen természetesnek tartom. Túlságosan kíváncsi, *kétes* és *gőgös* vagyok, semhogy megelégedjem otromba magyarázatokkal.”³⁸

Ezek után nem meglepő, hogy Prohászka is főleg „*költőien*” *kezeli Nietzscht*. Miután jelzi, hogy tíz év óta a darwinizmus megrendült (erről bőven értekezett a *Föld és égben*), továbbá utal az új világot és új életet hirdető művészetre és a szociáldemokraták látomására, így jellemzi Nietzscht, aki az individuum, a génusz, az „erős ember” ideáljának fő képviselője:

„Nézzétek Nietzscht, az öntudatlan szolgát, aki tör, zúz mindent; aki kalapácsával elékteleníti a századok hódolatos dicsfényétől sugárzó Krisztus-arcot, s vele szemben fölállítja a maga ideálját, az »*Übermensch*«-et. Nietzsche az igazi képpromboló. Pusztító munkájában nem tartja őt fel sem hagyomány, sem erkölcsi nagyság; neki nem imponál sem évezredek kegyelete, sem másoknak tiszteletet s kíméletet érdemlő nézete; ő kiáll a XIX. század alkonyán a világ színterére s új napot ígér. Szava ének és melódia, de gondolatai torzonborzak. *Übermensch*-e nem szép; fésületlen, elvadult, erőszakos. Logikája nincs, csak fantáziája. Próféta hivatást fedezett föl magában. Orákulumnak tartotta magát; a mélységbe iparkodott; de alapot nem tudott vetni kínzó s elkínzott ideáljának, melynek nincs más értéke, mint az, hogy a jövő embert keresi, s nem éri be a materializmusnak s a naturalizmusnak lapályaival.”

³² *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 5, 1928, VII.

³³ I. m. 8.

³⁴ I. m. 225 és 228.

³⁵ *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 17, 1929, 76.

³⁶ A költő és a misztikus Prohászkaról: *Prohászka Ottokár időszerűsége*, 239–249. Lásd még Szabó Ferenc SJ, „Prohászka az Amor Sanctus trubadúrja” in *Útjaidon* (Jelenits Istvánnak felajánlott ünnepi kötet), Budapest, 2002, 62–72.

³⁷ F. Nietzsche, *Vidám tudomány – La gaya scienza*, 1882/1997, 132.

³⁸ F. Nietzsche, *Ecce homo*, 1908/2003, 31–32.

Látjuk, hogy Prohászka teljesen nem veti el Nietzschét; miközben csodálja a költőt („Szava ének és melódia...”), bírálja vallás- és keresztényellenességét, de érdemül tudja be, hogy „nem éri be a materializmusnak s a naturalizmusnak lapályaival”.³⁹

Prohászka a nietzschei teljes evilágiságot leleplezve hangoztatja, hogy mi keresztények is ezt akarjuk: „élni, nemcsak tudni”, de *a teljes életet*, a valóban szép életet, amely nem zárja el a természetfeletti távlatokat. Nietzsche kultúr-ideálját így jellemzi:⁴⁰

„Annál jobban fölhangzik a szózat: »egészséges idealizmust!« Félre a meghasonlott világgal, akár keresztény legyen, mely földet égtől választ el, akár tudományos legyen, mely a belsőt a külsővel ellentétbe állítja, vagy a belsőt tekintetbe sem veszi. A teljes, egészséges, életvidám, harmonikus ideálok csak akkor mosolyognak reánk, ha egészen az életbe, az átél, nem az okoskodó életbe, ha egészen erre az édes, szép földre állítjuk őket – ha a más világnak, a beteges ingadozásnak, a kétségbeejtő kettősségnek végső nyomát is eltöröljük. Egy világ van, nem kettő – föld van, nincs ég –, egy élet van, melyet élünk; a belső és külső közt nincs ellentét, egy az mind; s ez a világ, ez a föld s ez az élet minden nekünk.

Ezek is idealisták! S új ideáljaik mik?

»*Der Wille zur Macht*.« Akarj hatalmas, erős, fejlett, független lenni; független a jótól is, a törvénytől is; független a könyörületől s az irgalomtól is. Igazsággal ne törődjél. Te tűzz ki magadnak célt, életednek irányt; menj, siess, törtess, vágtsd át rajta s megszabadultál a holt fogalmak átkától, a lelketlen, üres tradíciók csontvázaitól. Ez Nietzsche kultúr-ideálja.”

A modern világ szellemi arculatát – az új szellemirányzatokat – vizsgálva óv a túlzásoktól mindkét oldalon: „Mi itt a föladat? Ismerjük föl a helyzetet, különböztessük meg a jót a rossztól, vessük el a rosszat, ítéljük meg méltányosan az újat; más szóval: állítsuk a kereszténységet a modern gondolatoknak s érzéseknek jegyébe, s vizsgáljuk meg, hogy mily szint, mily alakot ölt, amely új alakjában régi igazsága ugyan változatlanul megmaradna, de a szívek fölötti hatalma az újkorban örvendetes föllendülésnek indulna.”⁴¹ Mi más ez, mint a modern világgal párbeszédet kezdő II. Vatikáni zsinat szelleme, amely száz év után is időszerű üzenet.⁴²

Valahogy Prohászkaival is úgy vagyunk, mint ahogyan a manapság is még annyira népszerű Nietzsche mondotta magára célozva: „Vannak emberek, akik posztumusz születnek.” A papivadék („Vérem papok vérével rokon!”) a modernséget jellemző hallatlan tény, az „Isten halála” prófétája lett. Zarathustra/Nietzsche nemcsak egy tényt állapít meg, hanem önmagával együtt

³⁹ *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 5, 12.

⁴⁰ I. m. 13.

⁴¹ I. m. 7.

⁴² Lásd Szabó Ferenc SJ, „Prohászka Ottokár a II. vatikáni zsinat előfutára”, Budapesti egyháztörténeti konferencia 2000. április 26–27-én, in *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis* I, szerkesztette Beke Margit, Budapest, 2001, 193–198.

valamennyiünket istengyilkosoknak tart.⁴³ A *Vidám tudomány*ban a bolond ezt sikoltja: „Hogy hová lett az isten? – Mindjárt megmondom nektek! *Mi öltük meg* – ti, meg én!”⁴⁴ Ezt hirdeti Zarathustra is.

Világos, hogy Prohászka mindenekelőtt ateizmusáért és keresztényellenességéért veti el Nietzsche világnézetét, illetve azért, mivel az *Übermensch*-morált, a maga teremtette törvényt hirdeti, elvetve minden abszolút igazságot és erkölcsöt. Az *Erős érzékiség* című fejezetben költőien leírta a szép és erős földi élet nietzschei „álmódosítását”, amely az ösztönök természetességét magasztalja. „Egy törvényetek legyen: jó az, ami az életet fejleszti, ami örömeit szaporítja, gyönyöreit izzítja: az mind jó;rossza az, ami hervaszt, ami csüggeszt, mi a szív verését lassítja.” Ezután Prohászka hozzáfűzi: „De azért Nietzsche nem az a komisz, aljas kéjenc; ő nem az a sátáni immoralista; ő az erős érzékiség dacára utálja a komiszt, az alávalót; ő az úriembert, de nem az állatot akarja fajzítani.”⁴⁵

A nietzschei *örök visszatérés* mítoszát is azért veti el, mert „borzasztó unalmas”, undort kelt; vele szemben az örök boldogság ígérete „fényt sző az élet sötét éjszakáiba is, mely a végtelen igazat, jót és szépet gondolatokban kiváltja, mely boldogsággá s meglegedettséggé varázsolja át a harcot s küzdelmet is! Nézzetek, kérlek e két arcba! Melyiktől kérek inspirációt az élethez, szívetek vágyaihoz, éleletek kifejlésztéséhez? Az undortól vagy az örök boldogságtól?”⁴⁶

Prohászka elveti Kant szubjektivizmusát, Schopenhauer pesszimizmusát és a Hart-féle pesszimizmust is,⁴⁷ „az ész hajótöréseinek szomorú roncsait”, az éj és a halál képviselőinek dekadenciáját, és az erőteljes, hatalmas, tökéletes létet hirdeti. „Élvezni akarunk, de nem ópiumot. Teleszívjuk lelkünket örömmel, de nem mámorral. Lelkünk ne legyen ittas az abszinttől, hanem az örök élet boldogságától!” (...) „A vallás nem ópium, mert ez annak a »ratio vitae«-nek legszükségesebb alkatrésze. A kereszténység sem ópium, mert a vallásos természetet megalkotó Istennek hozzánk való leereszkedése.”⁴⁸ Hiába filozofál Nietzsche, aki Dionüszoszért lelkesedik és a mételey sírjába viszi a modern kor fiatalságát. „Hiába filozofál Nietzsche; nem az istenit, hanem az ördögöt szolgálja; az erős érzékiség nem istennő, hanem ördög.”⁴⁹ Ugyanakkor „átveszi” Nietzschétől az erőteljes, szép egyéniség eszmét, de – természetesen – keresztény tartalommal töltve meg azt. Vagy pontosabban, Kiss Endrét helyesbítve: rámutat arra, hogy a Nietzsche által hangoztatott „erények” egy része végső elemzésben keresztény eredetű.

„A tett a hatalmas »én«. A legnagyobb tény és tett a szép, a boldog egyéniség!
Höchstes Glück der Menschenkinder / Ist nur die Persönlichkeit.

⁴³ Lásd H. de Lubac SJ, *Isten útjain*, Vigilia, Budapest, 1995, 26–43. – Szabó Ferenc SJ, *Napfogyatkozás*, Róma, 1991, 5–83. (a modern ateizmusról). Az „Isten halála” metafora valódi jelentése: Isten meghal az emberi tudatban, ha az istentagadó elszakítja magát az élő Istentől.

⁴⁴ *Vidám tudomány*, 125.

⁴⁵ *Prohászka Összegyűjtött Munkái* 5, 109.

⁴⁶ I. m. 65.

⁴⁷ I. m. 66 és passim

⁴⁸ I. m. 69.

⁴⁹ I. m. 111.

„E pont körül megegyezünk” – folytatja Prohászka átvéve Nietzsche szárnyaló stílusát. „Minden filozófia valamiképp az »én«-be int. Az evangélium pláne. Lenni, élni, hatalmasnak lenni; az alacsony embert nagyvá nevelni; a szolgát szabaddá tenni; a gyöngeséget erővel, a testet lélekkel legyőzni; az élet vágyait kihúzni, ki a sír árkain s a mulandóság lombhullásain s a halál fagyos mezőin túlra, túl az örök életbe; ez az ő vágya; ez programja. *Vita, vita abundantius...*(Élet, élet, bővebben.) Ez az ő ígérete! *Spiritus et vita...* (Lélek és élet) ez az ő legédesebb szava. (...) Az erőteljesen s erényesen kifejtett életé, az örök életet s az örök boldogságot magában hordozó öntudaté tehát a győzelem; az megmarad; az a világ virága. Ezt sürgeti a mi Urunk Jézus Krisztus! Ő léptette a világba a győzelmes öntudatot, hogy az ember Isten szeretetének tárgya s hogy a lélek, az az »én«, több mint az egész világ. Az evangélium azt hirdeti: Mindegyik közületek több mint valamennyi világ! Ezt az öntudatot élvezni kell!”⁵⁰

A kereszténységet becsmérő Nietzschére utalva írja:⁵¹ „Sokan ránk fogják, hogy félreértettük a szép természetet s az élvezet világát küzdőtérre változtattuk. Sokan azzal vádolnak, hogy széthasítottuk az embert s megkeserítettük életét; a szép földről azt mondtuk, hogy »*vallis lacrimarum*« (siralom völgye) s az örömök nemtőjére szőrövet kötöttünk. Beszéljenek, amit akarnak; mi a kultúrának, vagyis a természet meghódításának zászlóját lobogtatjuk. (...) A mi uralmunk a gondolatnak, a harmonikus eszmének térfoglalása az alacsony természet fölött; a mi diadalunk a sötétnek s hitványnak átszellemülése fényben, szépségben, dicsőségben. Most pedig ránk zúdíthatja Nietzsche is gögös megvetésének s gyűlöletének nyilait!”⁵²

Prohászka tehát szembeállítja a *helyesen értelmezett* kereszténységet a nietzschei világnézettel: ez új „apológiájának” lényege. A költőnek költői nyelven válaszol; ő sem bizonyít, hanem a hit örvendező merészségével állít, tanúskodik. Tanúskodik, mert átéli hitét. A költőt a misztikus ihleti. Másutt mély teológiai reflexiókkal világítja meg a természet és a természetfeletti helyes viszonyát.

Prohászkanál minden a teljes életnek, a krisztusi életnek van alávetve: a költői intuíció és a lét titkának átélése a Krisztusban való részesedést célozza. Titok a világi a lét, mély titok, vallja Nietzschével. *Titok az ember is, aki önmagánál nagyobb.*⁵³ Tehát (a Nietzschére is ható) Pascallal hirdeti: „Az ember végtelenül túlszárnyalja az embert.” És a legnagyobb titok maga Isten, aki Szeretet (1Jn 4,16). „A szép élet: szeretet s fegyelem. Ez a mi művünk. Ne feledjük! Ez a legfontosabb. Nem vagyunk készen soha, fejlődünk, alakulunk.” (1911. július 23-i naplójegyzet.)

Prohászka Ottokár püspök megvalósította az általa leírt *jó apológéta* eszményét:⁵⁴ „Jó apológéta csak az lesz, ki a jelenben él, kinek érzéke van a szellemi világ időjárása s időváltozása iránt, ki kortársaival érezni tud, mert ismeri őket, s viszont ismeri őket, mert érezni tud velük; ki ezeknek a hitszomjas vagy hitiszonyos

⁵⁰ I. m. 130.

⁵¹ I. m. 154.

⁵² I. m. 164.

⁵³ *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 9, 1928, 192.

⁵⁴ *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* 5, 277.

embereknek a lelkébe lát s kinek gondolkozása s érzéke tükrözteti a szellemi áramok irányát s fordulatait.”⁵⁵

NIETZSCHE/ZARATHUSTRA, A DÉL PRÓFÉTÁJA AZ ÉJ TITKÁRÓL

Neves Nietzsche-kommentárok nyomán kissé elmélyítem és megrostálom a misztikus költő-filozófus üzenetét.⁵⁶

Nietzsche életpályája delelőjén: a Vidám tudomány és a Zarathustra

A Vidám tudomány (Die Fröhliche Wissenschaft – La gaya scienza).

„Derűs könyv. Most áll az író boldog életérzésének és alkotó erejének tetőfokán: ez a könyv és a *Zarathustra* jelzi a zenitet; azután már félreismerhetetlen a fokozódó izgatottság és nekikeseredés egy fajtája, az összeomlás érzelmi hírnöke; már a *Zarathustrában* is vannak jelei. Maga mondja, hogy ez a könyve igenlő könyv akar lenni: s túlnyomóan tényleg az, a kritika és a harc háttérbe szorult, az író meg is szelídült és szinte megbocsájtó lett. Nietzsche testileg meggyógyult; lelkében felderült »nagy gondolata«, az élet örök visszatérése, amely természetesen elsősorban a saját életét aranyozza be előtte, a mindig kísértő halálgondolatnak szinte teljes elvételével; a távozó árnyékot egy aforizma a halál-kísérte emberek gondatlanságáról jól megmutatja.”⁵⁷

Az „*Isten meghalt*” lázálom, az *Übermensch*-eszme és az *Örök visszatérés* mítosza Nietzsche eszmevilágának három egymással összekapcsolódó kulcs-ideája.

„*Isten meghalt – mi öltük meg*”

Idézem a *Vidám tudomány* híres szakaszát az Örültről.

„Nem hallottatok arról az örültről, aki fényes délelőtt lámpást gyújtott, a piacra rohant s közben folyton azt kiabálta: »Istent keresem! Istent keresem!« – Mivel a jelenlévők között épp sokan voltak, akik nem hittek Istenben, nagy nevetés támadt. Tán elvesztetted? – kérdezték egyesek. Talán csak nem szaladt el valamerre, mint valami gyerek? – így mások. Vagy netán elrejtőzött? Fél tőlünk? Hajóra szállt? Kivándorolt? – így kiabáltak és nevetgéltek összevissza. Az örült közéjük vetette magát, szinte átlukasztva őket a tekintetével. – »Hová lett Isten? – kiáltott föl. – Majd én megmondom nektek! Megöltük őt, ti és én! Gyilkosai vagyunk

⁵⁵ E ponton is a II. Vatikáni zsinat (*Gaudium et spes*) előfutára volt: figyelte az „idők jeleit”, és úgy kereste a válaszokat a hit- és egyházellenes támadásokra az terjedő ateizmus közepette.

⁵⁶ Brandenstein Nietzsche-monográfiáján kívül H. de Lubac SJ újabb tanulmányait veszem figyelembe, aki saját korábbi elemzéseit is kiegészítette és árnyalta az általa jelzett újabb szakirodalomra hivatkozva: Cardinal Henri de Lubac, „Nietzsche mystique” in *Œuvres Complètes* IV, 349kk. A következőkben erre a tanulmányra hivatkozom a szövegben (= OC IV+ oldalszám), ahol maga Lubac számos témába vágó írásra utal.

⁵⁷ Brandenstein Béla, *Nietzsche*, 244–245.

mindannyian! De hogyan is csináltuk ezt? Hogyan is lehettünk képesek kiinni a tengert? Ki adta kezünkbe a spongyát az egész láthatár letörléséhez? E vonalak nélkül mi lesz egész építőművészetünkéből? Allnak-e házaink a jövőben is? És mi magunk vajon megleszünk-e még? Mit tettünk, amikor e földet elszakítottuk napjától? Merre halad most? Mi hová tartunk? Minden naptól egyre távolodunk? Nem zuhanunk egyenesen előre? Vagy hátra, vagy oldalt, vagy minden irányba? Van-e még fönt, és lent van-e? Nem a végtelen semmiben bolyongunk? Nem érezzük az üres tér borzongató fuvallatát? Vajon nem lett-e hidegebb? Nem jön-e közelebb és mindegyre közelebb az ég? Nem kell-e lámpást gyűjtanunk fényes délelőtt? Nem halljuk tán az Istent temető sírásók ricsaját? Nem érezzük-e az isteni rothadás szagát? – elrohadnak az istenek is! Isten halott! Halott is marad! És mi öltük meg őt! Mivel vigasztaljuk magunkat mi, minden gyilkosok gyilkosai? A világ eleddig legszentebbje és leghatalmasabbja elvérzett késszúrásainktól – ki törli le rólunk a vérét? Milyen vízzel mossuk le magunkról? Miféle vezeklést, milyen szent játékot találunk ki önmagunknak? E tett nagysága nem túlságosan nagy hozzánk képest? Nem kell-e istenné lennünk nekünk is, hogy méltónak mutatkozzunk e tett nagyságára? Ennél nagyobb tett nem létezett soha, és aki e tett után születik, az éppen e tett révén magasabb rendű történelemhez tartozik majd, mint az előző volt!«

Az őrült most elhallgatott és megint hallgatóira nézett: ők szintén hallgattak, és idegen tekintettel bámulták őt. Végül a földhöz vágta a lámpást, hogy az menten kialudt és ezer darabra tört. »Túl korán jövök – mondotta –, még nincs itt az én időm. Még útban van ez az iszonytató esemény, még vándorol – még nem jutott el az emberek fülébe. A mennydörgésnek és a villámlásnak időre van szükségük, a csillagok fényének időre van szükségük, a tetteknek időre van szükségük, még elkövetésük után is, hogy meglássák és meghallják őket az emberek. Ez a tett még sokkal messzebb van tőlük, mint a legtávolabbi csillagok – és mégis ugyanezt tették meg!«

Beszélik még, hogy az őrült azon a napon különféle templomokba tolakodott be és rázendített *Requiem aeternam deo*-jára (örök nyugalommal istennek). Amikor kivezették és felelősségre vonták, egyre csak azt hajtogatta: »Ugyan, mi egyebek ezek a templomok, ha nem Isten kriptái és síremlékei?«⁵⁸

Zarathustra fogantatása (1881)

Henri de Lubac SJ – a „*misztikus Nietzsche*” bemutatva⁵⁹ a filozófus/költő baráti körének (Lou Andreas-Salomé, Peter Gasat) visszaemlékezéseire hivatkozik: 1881. augusztus elején Észak-Itáliában, egy *Sils-Maria* nevű alpesi üdülőhelyen (nem messze Genovától, a *rapallói öbölben*) valami rendkívüli esemény történt: rendkívüli prófétai „kinyilatkoztatás”-ban volt része, ami teljesen átalakította szellemvilágát.

⁵⁸ F. Nietzsche, *A vidám tudomány*, 125.

⁵⁹ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes*, IV, 347–382.

Később Nietzsche maga az *Ecce homo* visszaemlékezésében leír egy olyan önkívületet szülő költői ihletet, amely érzékelteti, miként tört rá a „kinyilatkoztatás”, és fogamzott meg lelkében a próféta Zarathustra típusa.⁶⁰

„A *kinyilatkoztatás* fogalma írja le egyszerűen a tényállást: olyan értelemben, hogy hirtelen, kimondhatatlan biztossággal és finomsággal *láthatóvá*, hallhatóvá lesz valami, ami az embert legmélyében megrendíti és földhöz vágja. Hallunk, nem keresünk; elfogadunk, nem kérdezzük, ki az, aki adja; villámként villan fel a gondolat, szükségszerűséggel, alakjában vonakodás nélkül – sohasem volt választásom. Elragadtatás, amelynek óriási feszültsége néha könnyárban váltódik ki, amelyben a lépés önkéntelenül majd rohan, majd meglassul; tökéletes magánkívüliség a finom lábujjhegyig szaladó megborzongások számtalanságának leghatározottabb tudatával; mély boldogság, amelyben a legfájdalmasabb és legkomolyabb nem ellentétként hat, hanem mint megokolt, mint kikövetelt, mint *szükségképi* szín az ilyen fényfőlöslegben; ritmikus viszonyok ösztöne, amely tág formatereket fog át – a hosszúság, a *széles ívű* ritmus szüksége csaknem mértéke az ihlet erejének, egyfajta kiegyenlítés annak nyomásával és feszültségével szemben... Minden a legnagyobb mértékben szándékosság nélkül történik, de mint a szabadságérzés, a feltétlenség, a hatalom, az isteniség viharában... A kép, a hasonlat szándéktalansága a legfeltűnőbb; nincs már fogalmunk arról, mi a kép, a hasonlat, minden mint a legközelebbi, a leghelyesebb, a legegyszerűbb kifejezés adódik. Valóban úgy látszik, mintha, Zarathustra szavára emlékezve, a dolgok maguk jönnének hozzánk és hasonlatul kínálkoznának. Ez az én tapasztalatom az ihletről; nem kételkedem, hogy évezredekkel kell visszamenni, hogy találjunk valakit, aki azt mondja nekem »az enyém is.«”

Nietzsche bizonyára többször megélte, hogy – amint Zarathustra mondta – *rátört*, rászakadt hasonló ihlet, elragadtatás: ennek fényében – Dél ragyogásában – fogant Zarathustra próféciája és az örökkévalóságot helyettesítő *örök visszatérés* eszméje.

SILS-MARIA

*Itt ültem, s vártam, vártam – semmire,
túl jön s rosszon, a táj fényeire
s árnyaira, merő játék, merő
tó és dél, merő céltalan idő.
S az Egy Kettővé lett egy perc alatt –
s Zarathustra előttem elhaladt.*

(Lator László fordítása)

⁶⁰ A híres megvilágosodás szövege franciául: H. de Lubac, OC IV, 351, magyar fordításban Brandenstein Béla, *Nietzsche*, 437–438.

Úgy van! Tudom, honnét jöttem!
Telhetetlen láng-gyönyörben
égek, izzók, pusztulok.
Fény lesz mind, amibe érek,
szén, amiből már nem kérek:
úgy van, úgy van, láng vagyok!

(Szabó Lőrinc fordítása)

*

„Így szólott Zarathustra”

Brandenstein⁶¹ ismertetése szerint Zarathustra alakja már ifjúkorában foglalkoztatta Nietzschét, „de az a gondolat, hogy saját eszméinek tanítójává tegye, csak 1881 augusztusában, Sils Mariában merült fel benne, az örök visszatérés gondolata megfogalmazásának idejében: ez a gondolat is igazában csak a Zarathustra-könyvben jut teljes érvényesüléséhez. Nyilván erre tartogatta Nietzsche nagy gondolatát, és ezért nem ad annak semmiféle jelentős szerepet az eleinte a *Pirkadás* (*Hajnalpír*) befejező részének szánt *Vidám tudományban*, hiszen a Zarathustra-könyv terve is már 1881 augusztusában megszületik. Már ekkor költői, sőt bizonyos értelemben zenei formában gondolta el Nietzsche ezt a művét.

Ebből a szempontból igen érdekes az a feljegyzése, amelyet húga a zsebkönyv-kiadás 7. Zarathustra-kötetének bevezetésében közzétesz: „»Delelés és örökkévalóság.« Ujjmutatások egy új élethez. Zarathustra, aki az Urmi-tó mellett született, harmincadik évében elhagyta hazáját, Aria tartományba ment és tízéves hegyi magányában megírta a *Zend-Avesztát*. A megismerés napja megint egyszer delel: és összecsavarodva fekszik fényében az örökkévalóság kígyója: a ti időtök ez, ti, déltestvérek.”

Az *Így szólott Zarathustra* egyes részeit, hagyományosan a következőképpen tematizálják: az első rész tartalmazza az emberen túli ember/ felsőbbrendű ember, az emberibb ember /az embert felülmúló ember (*Übertmensch*) tanítását, a második a *batalom akarásáról* (*Wille zur Macht*) szóló tanítást, s a harmadik az *örök visszatérés* (*Ewige Wiederkunft*) gondolatát.

A *Zarathustra* első részét Nietzsche 1882–1883 telén írta meg Rapallóban. A befejező rész abban az órában készült el, amelyben Richard Wagner Velencében meghalt. (1883. február 13.) „1883 tavaszát hűgával Rómában töltötte, de itt nem érezte jól magát: nagyon kelletlenül nézte a kereszténység központját, Aquilába, kedvenc császára, a pápaellenes hohenstaufi II. Frigyes városába szeretett volna átköltözni, de nem tudott. Végül is a Piazza Barberinin vett szállást, és itt költötte

⁶¹ Brandenstein Béla, *Nietzsche*, 247skk

»Az éj dalát«, amint mondja, a legmagányosabb dalt, amelyet költöttek. (...) Nyárra Sils-Mariába költözött át, az alkotási kedv újra hevesen elfogta és június 26-a és július 6-a között megírta a második részt.⁶² Ebbe a 2. részbe vette fel *Az éj dalát*. A harmadik rész 1883/84 telén Nizzában, a negyedik pedig 1885 elején szintén Nizzában készült el.

A *Zarathustra* kapcsolódik a *Vidám tudomány*hoz. Az előszót (1883) Nietzsche ugyanazzal kezdte, amivel az eredetileg négy könyvből álló *Vidám tudomány* negyedik könyvét befejezte: Zarathustra elbúcsúzik hegyi magányában a felkelő naptól és indul az emberek közé. Útközben az erdőben egy szent remetével találkozik, és kérdésére elmondja, hogy az emberek közé készül, mert szereti őket, és ajándékot visz nekik. A remete óvja az emberektől: ő azért ment a pusztaságba, mert nagyon is szerette őket. Az embereknek ne adjon, legfeljebb alamizsnát, inkább vegyen is le valamit vállukról és segítse hordozni. Ő maga most Istent szereti és énekelve, nevetve, sírva, morogva dicséri. Zarathustra nevetve elbúcsúzik tőle, és magában csodálkozik azon, hogy az öreg szent az erdejében még nem hallott arról, hogy az *Isten halott*. (Visszautalás a *Vidám tudomány*ra.)

Az Übermensch legyen a Föld értelme!

A legközelebbi városba érve a piacon várakozó embertömegnek elkezd hirdetni a *több-mint-embert* (*Übermensch-et* = *emberfeletti embert*).

„Lássátok, én a több-mint-embert hirdetem nektek! A több-mint-ember a Föld értelme. Akaratotok mondja: a több-mint-ember *legyen* a Föld értelme! *Mindenre kérek, testvéreim, maradjatok hívek a Földhöz, és ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reményekről beszélnek nektek! Méregkeverők ők, akár tudják, akár nem. Az élet megvetői ők, elhalók és maguk is megmérgeztettek, akikbe belefáradt a Föld: eredjenek hát! Valamikor az Isten ellen való bűn volt a legnagyobb bűn, de Isten meghalt és azzal meghaltak ezek a bűnösök is. A Föld ellen vétkezni, ez most a legborzalmasabb.* (...)

Szeretem azokat, akik nem keresnek a csillagok mögött okot, hogy alábukjanak és áldozatok legyenek, hanem a Földnek áldozzák magukat, hogy a Föld egykor a több-mint-emberé (*Übermensché*) legyen. (...) Lássátok, én a villám hirdetője vagyok és nehéz csepp a felhőkből: azt a villámot azonban több-mint-embernek hívják. (*Kiemelés tőlem – Sz. F.*)⁶³

*

Második rész – Kilencedik beszéd

Következik „*Az éj dala*”, a „legmagányosabb” dal. Nietzsche a zord télben makacs influenza és magányosság miatt is sokat szenvedett Rapallóban. 1883 tavaszát Rómában töltötte, ahol nem érezte jól magát. A tavasz végén beálló fülledt meleg

⁶² I. m. 248.

⁶³ I. m. 249.

Rómában „csak fokozta Nietzsche depresszióját, amelyet nem csekély mértékben idézett elő az első rész (*Zarathustra* első része) kedvezőtlen és meg nem értő fogadtatása barátai részéről. Már le is mondott a *Zarathustra* folytatásáról; amikor azonban a nyárra Sils-Mariába költözött át, az alkotási kedv újra elfogta, és 1883. június 26. és július 6. között megírta a második részt.”⁶⁴

Ebben a második részben olvassuk a híres *Éji dalt*.

ÉJI DAL/AZ ÉJ DALA

Éjszaka van: most hangosabbak a szökőkutak. És az én lelkem is szökőkút.

Éjszaka van: most sorra ébrednek a szerelmesek dalai. És az én lelkem is egy szerelmes dala.

Valami csitítatlan-csitíthatatlan erő feszül bennem; hangot akar kapni. Vágyakozás él bennem a szerelemre, s már maga ez a vágyakozás is a szerelem nyelvén beszél.

Fény vagyok: ó, bár inkább éjszaka lennék! De az én egyedülvalóságom éppen abban áll, hogy fény vesz körül mindenünnen.

Ó, bár inkább sötét lennék és éjszakai! Mily mohón rászívnam magam a fény emlőire!

És még titeket is áldanálak, aprócska szikracsillagok és világitó bogarak ott fenn a magasban – és boldog lennék fény-ajándékokért.

Ám én a saját fényemben élek, és visszahörpölöm magamba a belőlem kicsapó lángokat.

Nem ismerem az elfogadás örömét, s gyakorta álmodom arról, hogy még lopni is nyilván jobb lehet, mint elfogadni.

Szegénységem fő oka, hogy kezem sohase hagyja abba az ajándékozást; irigységemé pedig, hogy esengő szemeket látok és a sóvárgás derengő éjszakáit.

Ó, minden ajándékozó boldogtalansága! Ó, napom elsötétülése! Ó, vágyakozás a vágyakozásra!

Ó, gyöttrő éhség a jóllakásban.

Elfogadnak ugyan tőlem mindent: de közelébe jutok-e valaha is lelküknek? Szakadék ásít adás és elfogadás között; és a legkisebb szakadék a legnehezebben áthidalható.

(...)

Éjszaka van: jaj, hogy nekem fénynek kell lennem! És szomjúhoznom kell az éjszaka dolgait!

És jaj, hogy egyedülvalónak kell lennem!

Éjszaka van: most forrásként buggyan ki belőlem a vágyakozás – beszélni ösztökél.

Éjszaka van: most hangosabbak a szökőkutak. És az én lelkem is szökőkút.

Éjszaka van: most sorra ébrednek a szerelmesek dalai. És az én lelkem is egy szerelmes dala.

Így énekelt Zarathustra.

(Csorba Győző fordítása)

⁶⁴ I. m. 248.

Az Örök visszatérés mítosza

Nietzsche világnézetében összekapcsolódik az „Isten meghalt” látomás az *Übermensch* hirdetésével és az *örök visszatérés* mítoszával.

A *Vidám tudomány* híres részlete: *A legbatalmasabb teher* – Mi lenne, ha egy napon vagy éjszakán egy démon utánad lopakodna a legmagányosabb magányba és így szólna hozzád: „Ezt az életet, amelyet most élsz és amelyet éltél, még egyszer és még számtalanszor újra kell élned; és nem lesz benne semmi új, hanem minden fájdalomnak, kéjnek, minden gondolatnak és sóhajnak, életed minden kimondhatatlanul apró és nagy eseményének ugyanúgy kell visszatérnie hozzád, ugyanabban a sorrendben és egymásutániságban – pontosan ugyanennek a póknak kell visszajönnie és holdfénynek a fák között, pontosan ugyanennek a pillanatnak és neked magamnak. A lét örök homokóráját újra meg újra megfordítják, és téged vele együtt, te porszemek porszemek!» – Nem vágnád magad fogcsikorgatva a földhöz, átkozva a démont, aki így beszélt? Vagy megéltél már valaha oly feledhetetlen pillanatot, amikor azt válaszoltad volna neki: »Isten vagy és sohasem hallottam még istenibbet ennél!» Ha e gondolat úrrá lenne rajtad, megváltoztatna teljes valódban, sőt talán föl is örölné a mindenre és minden dolgokra vonatkozó kérdés: »akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?» nehezedne a legsúlyosabb teherként cselekvésedre? Vagy mennyi jóindulatról kellene tanúbizonyságot tenned önmagad és az élet iránt, hogy *soha többé ne kívánj* egyebet, csak e végső és örök megerősítést és szentesítést?⁶⁵

Zarathustra: „Örök visszatérés”

A *Zarathustra* harmadik részében a tizenharmadik beszéd a gyógyulásról szól. Az undortól már-már halott Zarathustra állatai hívására kimegy barlangjából, s a világ hasztalan körforgásáról eszmélődik. (Az ószövetségi Prédikátor bölcselkedésére emlékeztet.)

„Minden elmegy, minden visszajön; örökké jár a lét esztendeje. Minden eltörik, minden újra illeszkedik; örökké egyformán épül újra a lét háza. Minden búcsúzik, minden újra üdvözli egymást, örökké hű a lét gyűrűje magához. Minden pillanatban kezdődik a lét; minden *itt* körül gurul az *ott* golyó. A közép mindenütt van. Görbe az útja az örökkévalónak. (...) A nagy csömör az embertől – az fojtogatott és torkomba mászott: és amit a jós jósolgatott: »Minden mindegy, semmi sem érdemes, a tudás fojtogat.« »Örökké visszatér, az ember, akibe belefáradtál, a kis ember« – így ásított bánatom. És Zarathustra újra felsóhajtott. »Ne szólj tovább, feleltek állatai, menj inkább ki és tanulj énekelni a dalos madaraktól. Új lantot csinálj magadnak, gyógyulól! Mert új dalodhoz kell az új lant! Dalolj és zúgjál, Zarathustra, és új dalokkal gyógyítsd a lelkedet: hogy nagy sorsodat hordozni tudjad, amilyen ember sorsa még nem volt! (...) Ha most meg akarnál

⁶⁵ F. Nietzsche, *A vidám tudomány*, 341.

halni, Zarathustra, így szólnál nem remegve, ám nagyot sóhajtva boldogan: mert fülledt, nagy nehézség hagyna el, te legtürelmesebb: Most meghalok és eltűnök – így szólnál – egy pillanat és semmi lettem. A lelkek is halandók, mint a testek. De visszatér azon okok csomója, amelybe én is bele vagyok kötve – az újra megteremt majd! Magam is az örök visszatérés okai közül való vagyok. Visszatérek ezzel a Nappal, ezzel a Földdel, ezzel a sassal, ezzel a kígyóval – nem egy új, vagy jobb, vagy csak hasonló életre: – örökké visszatérek ugyanerre a boldog létre, mind a legnagyobbban s a legkisebben is, hogy újra tanítsam minden dolgok örök visszatérését, hogy újra mondjam a szót a Föld és az ember nagy Deléről, hogy újra mondjam az embernek a *több-mint-embert* (*Übermensch*-et). Szavam kimondtam, összetörök rajta: így akarja örök sorsom, mint hirdető pusztuljak el! Eljött az óra, hogy az alábukó megáldja önmagát. Így végződik Zarathustra alábukása.»⁶⁶

Nietzsche misztikus?

Mielőtt a jeles Nietzsche-komentátorok értelmezéseit megrostáló H. de Lubac kiegyensúlyozott véleményét ismerttetném,⁶⁷ idézem K. Jaspers meghatározását a tágabb, filozófiai értelemben vett *misztikáról*.⁶⁸

Jaspers az „átfogó tartalmat” – azonosítva *a léttel* – transzcendenciának (Istennek) nevezi, a világot pedig, amely mi magunk vagyunk, mindennapi létnek, tudatnak, értelemnek, egzisztenciának. „Most tehát, miután alapvető filozófiai eljárásunk révén megszabadultunk a bennünket a tárgyakhoz kötőző béklyóktól – nem tévesztve többé őket magával *alét*-tel – végre megérthetjük a *misztika* jelentését is. Évezredekkel ezelőtt Kínában, Indiában és Nyugaton akadtak filozófusok, akik kinyilatkoztattak egy gondolatot, mely mindig és mindenütt ugyanaz, még ha különbözőképp fejezik is ki. E kinyilatkoztatás lényege, hogy át lehet lépni az alanyi-tárgyi dichotómiát, el lehet érni az alany és a tárgy teljes egyesülését, s ezzel minden tárgyiság megszűnik, s az én is kialszik. Megvilágosodik az ember számára az igazi lét, mikor pedig felébred transzából, valami mély és kimeríthetetlen jelentésű tudattartalom marad vissza benne. Ami ekkor történik, annak, aki megtapasztalta, igazi ébredés lesz, s az alanyi-tárgyi dichotómiára való ráérezlés válik igazán álmó jellegűvé. Plótinosz, Nyugat legnagyobb misztikus filozófusa írja: »Gyakran, mikor testem álmából önmagamra ébredek, csodálatos szépségben van részem. Ilyenkor biztosan hiszem, hogy egy jobb és magasabb világba jutottam, hogy a legdicsőségesebb életet érzem magamban, hogy egy vagyok az Istenséggel.»⁶⁹

⁶⁶ Brandenstein Béla, *Nietzsche*, 274–275.

⁶⁷ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes*, IV, 356skk

⁶⁸ Karl Jaspers, *Bevezetés a filozófiába*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 35–36. Mint említettem, Brandenstein is többször követi Jaspers Nietzsche-értelmezését, néhányszor H. de Lubac is hivatkozik a német egzisztencialista filozófus nézeteire.

⁶⁹ Plótinoszról lásd még H. Urs von Balthasar jellemzését, amelyből idéztem *Az élő Isten felé* (JTMR–Távlatok, Budapest, 2018) című könyvem 17–18. oldalán. Ezekben a *Naplójegyzetekben* bővebben írok a misztikáról.

Jaspers itt nem említi Nietzsche „misztikáját”, de úgy látom, hogy ez az elemzése pontosan ráillik Zarathustra/Nietzsche 1981-es rapallói „megvilágosodára”, amit maga is „kinyilatkoztatásként” értelmezett, és amelyhez kapcsolódik az „Isten meghalt” prófécia (Isten tagadása és az *Übermensch* önistenítése, valamint az örök visszatérés mítosza mint a tagadott isteni „örök élet” tagadásának pótléka).

*Henri de Lubac értelmezése*⁷⁰

H. de Lubac atya – szokásos módszerét követve – sorra megrostálja régebbi és újabb neves Nietzsche-szakértők (Ch. Andler, D. Halévy, N. Bergyajev, G. Thibon, M. Carrouges és mások) értelmezéseit, azokból kiszűri a jó meglátásokat, és így alakítja ki saját, nekem kiegyensúlyozottnak tűnő véleményét.

Kétségtelen, hogy Nietzsche a klasszikus görög és latin szerzőknél, valamint az indiai vallásokban, vagy akár Goethénél is találkozott az örök körforgás eszméjével, amelyhez hozzá akarta kapcsolni saját *Übermensch*-álmát. Daniel Halévy első Nietzsche-életrajzában (1909) ezt írja: „Az örök visszatérés keserű igazság, amely megöl minden reménységet. Az *Übermensch* remény – illúzió. Egyiktől a másikhoz nincs átmenet, az ellentmondás teljes. Ha Zarathustra az Örök visszatérést tanítja is, nem tudja felkelteni a lelkekben a szenvedélyes hitet az emberfeletti emberiségben. És ha az Emberfeletti-embert tanítja, nem tudja terjeszteni az Örök visszatérés erkölcsi terrorizmusát.”⁷¹

A *Zarathustra* által hirdetett új evangéliumnak egyébként nincs racionális igazolása, a régi mítosz felelevenítése eleinte mint egyszerű lírai téma terjed. Az *Übermensch* úgy jelent meg – Halévy szerint – „mint a valós haladás szimbóluma, amely módosítja a dolgokat, mint a Véletlenből és a Fátumból való esetleges menekülés ígérete.”

Lubac szerint ez a kritika bizonyos hidegvérről tanúskodik. Legalábbis Nietzsche nem írta volna alá. El kell még mélyíteni az új próféta új üzenetét. Igaz, nincs szó tudományos kidolgozásról. Ch. Adler, egyik Nietzsche-szakértő megállapítja: „Miként Spinoza esetében, a szentimentális panteista állapot a rendszer, a geometriai forma előtt létezett, úgy Nietzschénél is a misztikus extázis megelőzi a tudományos okoskodást.”

Lubac⁷² a továbbiakban idézi D. Halévy 1944-es Nietzsche-monográfiáját, amelyben árnyalja korábbi értelmezését. Az ősi mítoszhoz új metafizikai értelmezést kapcsol: most már az Örök visszatérés eszméjében az *Örök*-öt hangsúlyozza: minden *örökké* visszatér. A régiek mítosza szerint az örökös visszatérésen (körforgáson) volt a hangsúly. Nietzsche szerint viszont „*minden pillanat, amit megélünk, arra van szánva, hogy végtelen számban visszatérjen, és ezek magukban hordják az örökkévalóságot, az Örök visszatérés maga az Örökkévalóság*”.

⁷⁰ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes IV*, 356skk

⁷¹ I. m. 358.

⁷² I. m. 360.

Lubac szerint helyes ez a meglátás, de ki kell egészíteni. Igaz, hogy Nietzsche eszméje az örökkévalóságról új az ősi mítoszhoz viszonyítva. Igaz az is, hogy az időbeliség (*devenir*) és az örökkévalóság egyesítésében ez utóbbira helyezi a hangsúlyt: „*Fent fénylő népes csillagmiriád, / Körülöttünk zsong az Örökkévalóság.*”⁷³ Igaz, Nietzsche mélyen sóhajtozott az örökkévalóság után. De hogyan győzhet az örökkévalóság az eltűnő időn/változáson? Ha minden jelen pillanat nélkül, örökké a kozmikus levés/változás kerekében forog, hogyan lehet „örökkévaló”? Lubac szerint itt érintjük a nietzschei intuíció lényegét. Andlert idézi:⁷⁴ itt kapcsolódik az Örök visszatérés és az Übermensch, az „egymást nemző két misztérium”. De úgy tűnik, Andler nem értette meg teljesen ennek a kapcsolódásnak igazi természetét.

Lubac tovább elemzi Nietzsche misztikus tapasztalatát, majd így következtet:⁷⁵ „Az arapallói vízió, extázis lassan elúzi a kezdeti (hasonló) tapasztalat kételyeit. Nietzsche megkapja a bizonyosságot, hogy a Létező pártján áll. Részesedik aktívan, szabadon a *Fátumban*. Ő maga annak részét képezi. Intuíciója tehát nem hagyja, hogy ő maga csenevész individuum legyen, súlyosabb rabszolgaságban, amelybe a tudatra ébredés taszította. Tudja, hogy ő *Übermensch*, akinek törvény nélküli akarata világokat szül. (...) Minden kétely, minden szorongás eltűnt. Ezentúl (Sils-Maria óta) hazugság nélkül mondhatja: *amor Fati*, mivel előzőleg habozás nélkül mondhatja: *ego Fatum*. Az új próféta tehát megkapta az investitúrát. Felette áll a közönséges emberiségnek. Felemelkedik tehát, és elindul hirdetni az új evangéliumot, új *metanoiát/megtérést* követelve, hogy beléphessenek az új Országba. Mint az a Másik (Krisztus), valóban több mint a Másik, ő (Zarathustra) egyszerre a kinyilatkoztató és az üzenet tárgya, a hírnök és isten. »Dél, a legrövidebb árnyék pillanata; vége a leghosszabb tévedésnek. Az emberiség csúcspontja. *Incipit Zarathustra.*«”

Lubac itt hivatkozik az *Antikrisztusra* és *A bálványok alkonyára*. Az új próféta, miután megölte Istent és elvetette Krisztus művét, véget vetett a hosszú emberi tévedésnek. Ugyanakkor az árnyék nélküli Dél az *Übermensch*et szimbolizálja, aki ezt mondhatja: *Ego Fatum*, aki az Örök visszatérés/körforgás középpontjában van.

Nietzsche ateizmusa és nihilizmusa

Nietzsche misztikus tapasztalatát (vízióját) H. de Lubac összeveti azt a spinozizmussal, főleg pedig a buddhizmussal és hinduizmussal:⁷⁶ megmutatja, hogy Nietzsche/Zarathustra misztikája is *személyes Isten nélküli misztika*. Nietzsche „örökkévalósága” teljesen a levésben (*devenir*, időfolyam, változás) van, igazában nincs is más, mint ez a *devenir*, a levés, a folyó idő.

⁷³ Új Kolombusz című darab, amelyet Nietzsche a *Vidám tudományhoz* csatolt, amikor elküldte 1982-ben Lou-Saloménak.

⁷⁴ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes IV*, 360–361.

⁷⁵ I. m. 363.

⁷⁶ I. m. 365–382. – H. de Lubac lyoni egyetemi tanársága kezdetén, mint apologéta és teológus, sokat foglalkozott a nagy vallásokkal, főleg a buddhizmussal, összevetve azokat a kereszténységgel. Vö. Szabó F. SJ, „*Krisztus fénye*”, 48–49.

Lubac ismételten hangsúlyozza: Nietzsche Örök visszatérésről alkotott felfogása szorosan kapcsolódik ateizmusához („Isten meghalt”) és az *Übertmesch-*eszméhez. Ez világossá válik például *Vidám tudás* ismert 125. pontjából.

Lubac idézi Andler megállapítását: „Az »Örök visszatérés« az a bájital, amelyből Nietzsche ivott, hogy táplálja illúzióját, hogy ő isten.” „Magában a *Zarathustrában* két tendencia fejeződik ki egyforma erővel, amelyek a prófétát két ellentétes irányba viszik. Küzdelem folyik egy heves szenvedély és valami végtelen nosztalgia között. Egyrészt felhangzik Nietzsche csatakiáltása: »*Semmi más, csak a Föld!*« Mindenre kérlek, testvéreim, *maradjatok hívek a Földhöz*, és ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reményekről beszélnek nektek! Méregkeverők ők, akár tudják, akár nem. Az élet megvetői ők, elhalók és maguk is megmérgezték, akikbe belefáradt a Föld: eredjenek hát! Valamikor az Isten ellen való bűn volt a legnagyobb bűn, de Isten meghalt és azzal meghaltak ezek a bűnösök is. A Föld ellen vétkezni, ez most a legborzalmasabb.” Van ebben egy bizonyos naturalizmus: a szellem a biológia funkciója; azok a nagy gondolkodók, akik a bőséges vitalizmusból táplálkoznak; a tökéletesség a hatalom érzésének, a bőségnek határok nélküli kiterjesztés. Ez tehát a az erő, az állati életerő magasztalása. Gyanús ez a végletesség, az egyensúlyt nem találó szellemi nyugtalanság.

Másrészt meglep bennünket egy másik szakasz: *Zarathustrában*, *Az ittas ének* (*Das trunke Lied*). Fentebb láttuk, hogy ennek két sorát Prohászka Ottokár gyakran idézte, és elismerően kommentálta: a költő Nietzsche megsejtette és érezte a lét mély titkát, szemben a korabeli pozitivista/materialista szemlélettel. Ismét idézem Keresztury Dezső fordításában:

Ember figyelj!
A titkos éjjel mit üzen.
Éj szállt le rám.
Mély álomból ocsúdtam fel.

A világ mély:
mélyebb, mint hittem ébren.
Gyötrelme fáj,
de kínjánál mélyebb a kéj.
Kín szól: halál!
de öröklétre vágy a kéj;
mély öröklétre vágy a kéj.

H. de Lubac kommentárja az utolsó két sorhoz:⁷⁷ egyrészt „a mély öröklét” között, amelyre minden öröm vágyakozik, másrészt a szexuális ösztön kéje, meg az ittasság és a kegyetlenség között, ahonnan a dionüszoszi önkívület merít, a levés és a visszatérés gyűrűje nem alkot egységet. A „jegyesi gyűrű” szép szimbólum marad – szép erőtlén szimbólum. Nietzsche nem így gondolja, de egész műve ezt kiáltja.

⁷⁷ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes IV*, 376–377.

Rácáfol a megoldásra, amibe belekapaszkodik. Megmutatja ásitó ürességét. Nietzsche rettenetes vallomása: „Meg kell maradnom állhatatosan álmomban, különben elvesztem!” Ami üdve lenne, vesztét okozná. Ő, aki azt az őszinteséget követelte, amely a legnemesebb lelket sajátja, végül a »szent hazugság« gondolata iránti gyanús érdeklődést mutatta. (...) Mint a *Tragédia születése*, Zarathustra is »wagneri mű«. Ez a poéma, amellyel Nietzsche az Evangéliumot akarta helyettesíteni, annyi szépsége ellenére, fárasztóan teátrális. Érezzük benne a tisztaság és a hitelesség utáni vágyat, de ugyanakkor valami pompázatosat, ami hamisan ünnepélyest sugall. Akkor, amikor Pascalt sajnálja, hogy a kereszténység áldozata lett, Nietzsche már-már bevallja, hogy a saját keresztény-ellenes álmának áldozata.

Lou Andreas-Salomé nincs egyedül, amikor megborzong e sokat eláruló szavakon: »Ki tudja, vajon mindezidáig minden fontos esetben, nem ugyanaz a jelenség ismétlődött-e meg: a tömeg imádott egy istent, és ez az »isten« valójában nem volt más, mint egy szegény áldozat«. (*Túl jón és rosszon.*) (...) Egy 1887. június 10-i feljegyzés ezt állítja: »Az Örök visszatérés a nihilizmus legszélsőségesebb formája: az örök semmi (abszurd). Vessük össze ezt azzal, amit Nietzsche kevéssel a rapallói extázis után írt: hogy minden szünet nélkül visszatér: ez a levésben/változásban lévő világ (*devenir*) és a lét világának végső közeledése az eszmélődés csúcsához.«⁷⁸

Halévy az előzőeket így magyarázza: „Ez az »eszmélődés csúcsa«, amelyre már-már felért, összeomlott, és íme, Nietzsche körülvéve eszmevilága romjaival – nagyon magasan az életveszély szomszédságában, felelet nélkül e kérdésekre: Hová? Hová még...? E két feljegyzés közül az egyik megnyitotta, a másik bezárta a reménység ciklusát.»⁷⁹

A fentiekhez hasonló (de némileg már karikatúrába hajló) Nietzsche-portrét vázol *Hans Urs von Balthasar Herrlichkeit* című teológiai esztétikájában. Miután a materialista táborral szembeni spirituális filozófiáról (Bergson is említi) szól, megállapítja: „az embernek szüksége van valamilyen abszolútumra, mindegy, milyenre, csak imádni tudja, és el tudja tékozolni magát érte. Nietzschénél látható ez legjobban, hiszen a filozófus egyszersmind minden objektív igazságot szétporlaszt azokért a »hazugságokért«, amelyekre az életnek szüksége van ahhoz, hogy a radikálisan szétzúzott létben »a lét örök«, (...) »nem«-től nem szennyezett »igen«-jét magasztalja, s egybekeljen »néma szépségével«. »Örökké igen vagyok neked, mert szeretlek, ó. öröklét« Az öröklét »ugyanannak örök visszatérése«, a tenger, mely »áradva felfokozott alakokat hömpölyget«; (...) az élet túlrad az emberen, az »emberfeletti emberhez«, az új, soha nem látott partokhoz. Első művében Nietzsche még kezelni tudta a dionüszoszi – konkrétan a schopenhaueri–wagneri – zene felülmúlhatatlan, halálos ellentmondását. Elvégre a görög dionüszoszi tragédia is felhasználta a korábbi, homéroszi világ mítoszait. (...) Az ellentmondás végső soron azáltal jelentkezett Nietzschénél, hogy mindenáron ki

⁷⁸ Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes IV*, 379.

⁷⁹ I. m. 378. Lubac itt hosszabban idézi D. Halévy értelmezését (*Nietzsche*, 475–476.).

akart törni a platonikus–keresztény metafizika fojtó levegőjéből, afelé, ami nagyobb mindennél, amit valaha is elgondoltak, s éppen ezért a lét kiúttalan körforgásába jut: »A legkisebb is örökre visszatér! – ezért, hogy csömör lett nékem mind a lét!« De hol is kapcsolódhatna össze egymással a legteljesebb boldogság és a legteljesebb undor, ha nem Nietzsche-Zarathustra »Ego«-jában amely a *Fatuma?* »A végzet emberének« mondja magát örültségének dokumentumában, az *Ecce homo*ban. (...) Isten vagy a »paprikajancsi« – pontosan ez Nietzsche.»⁸⁰

Hans Urs von Balthasar kritikája kemény, de helytálló, a költő-filozófus érdemeit azonban nem lehet tagadni a pozitivista-materialista világnézet döntögetésében. „Kalapáccsal filozofált”, ugyanakkor megsejtette és megénekelte a létezés mély titkát. Kár, hogy a misztériumot mítosszá alakította át.

A KÖLTŐ NIETZSCHE IGÉZETÉBEN
– Szabó Ferenc SJ párbeszéde a költő Nietzschével –

1. AZ ÉJ TITKAI

„*Die Welt ist tief,
viel tiefer als der Tag gedacht...*“
(Nietzsche: *Das trunkene Lied*)

**„A világmély, sokkal mélyebb
mint azt a Nappal gondolta...”**

*A nappali tudás csak pernye és láng
a kerge szélben szerteszáll
a titkokat a mélyéj rejti
de a költő meg a misztikus megsejti*

„Kínjánál mélyebb a kék...”

*Nem a kék – az öröme!
a mámor és a gyönyör illan
de az örömtől izzó szellem
már itt lenn
ízleli az öröklétet*

⁸⁰ Hans Urs von Balthasar, *A dicsőség felfénylése*, III/1. kötet – *A metafizika terében* 2. rész: *Újkor*, Sík Sándor Kiadó, Budapest, 2007, 759–760. Számos – idézőjelbe tett – hivatkozás Nietzsche műveire.

s ilyenkor semmi a halál!

(2003. január 27.–március 12.)

2. VELENCEI ÉJ

*Álmomban én is a hídon álltam
a nyüzsgés csendesült már – nyugovóra
tértek a gondolasok – egy toronyóra
kongatott s megszólalt az Éjjél titka:*

*„Vakít az égő Nap de halovány mása
a lányos Hold álomba ringat: varázsa
megnyitja a zárt kerteket birodalmakat
a földi gondokat-bajokat felejtet
s boldog lelkeiből zengő dal fakad.”*

(2003. január 27.–március 12.)

3. ÉJI DAL

*Hallga! ni! hangosabbak
a lágyan zengő szökőkutak
a kertben árnyak andalognak
szerelmesek a szálló Holdnak
integetnek hárfán játszik már
a halkuló szél – minden kis madár
fészkére tért – fenn hideg csillagok
üzengetnek egymásnak – hasztalan
szomorún álmatlanok a magányosok*

ÖRÖMRE SZÜLETTÜNK

*Lelkemből gejszírként tör fel
a végtelen vágy a boldogságra
s ha egy szerelmes énekel
megértem: nem kínra halálra
hanem öröme születtünk*

*Éjben járok virradatra várok
de a Fény fia vagyok – remélem*

házafele tartok a sűrű éjben!

(2003. március 12.)

Budapest, 2019. június 29.